

SOCIĀLĀ PEDAGOGA DARBĪBA PUSAUDŽU SOCIĀLO PRASMJU PILNVEIDEI SKOLAS VIDĒ

Work of Social Pedagogue in School Environment to Develop Social Skills of Teenagers

Indra Kraģe

Rezekne Academy of Technologies, Latvia

Abstract. *In the research “Work of social pedagogue in school environment to develop social skills of teenagers”, the author focuses on the need for the development of teenagers' social skills in the modern era of digitalization and information technology. Social skills of teenagers today are underdeveloped. The aim of the thesis is to explore different authors' research on teenagers' biopsychosocial development – physical development, the nature and the social psyche, and analyse socialization of teenagers in the school environment. Theoretical and practical methods such as team work, group work and social pedagogical observation are used. Teamwork model and a programme for development of teenagers' social skills has been described.*

Keywords: *socialization, social skills, work of social pedagogue, team work at school, T-group training.*

Ievads

Introduction

Mūsdienu digitalizācijas un informācijas tehnoloģiju laikmetā sabiedrība kopumā un bērni un pusaudži daudz laika pavada sociālajos tīklos, mobilajās ierīcēs. IT spēcīgi ietekmē pusaudžu dzīvi, tādēļ viņu sociālās prasmes bieži netiek attīstītas pietiekami. Saskarsmes un komunikācijas prasmes, savstarpēja sadarbība, cieņa vienam pret otru un pret pieaugušajiem ir jomas, kurās pusaudžiem sociālās prasmes ir nepieciešams pilnveidot.

Latvijā pamatizglītība ir obligāta, un izglītības virsmērķis 2020. gadam ir kvalitatīva un iekļaujoša izglītība personības attīstībai, cilvēku labklājībai un ilgtspējīgai Valsts izaugsmei, tāpēc izglītības iestādē jācenšas nodrošināt sociālo vidi, kas mudinātu pusaudžus mācīties ar prieku, būt motivētiem, mācīties individualizētā vidē, izmantojot elektroniskos mācību līdzekļus. Katram skolēnam jārada iespējas kļūt par garīgi un fiziski attīstītu, radošu un brīvu personību. Izglītības iestādes viens no galvenajiem uzdevumiem ir palīdzēt skolēniem attīstīties kvalitatīvi, sasaistot vērtības, normas un zināšanas. (Izglītības attīstības pamatnostādnes, 2013).

Sociālo prasmju apguve skolas vidē ir aktuāls jautājums, jo pusaudžu vecumposmā skolēni lielāko daļu laika pavada skolā, klases kolektīvā un skolas vidē. Sociālās prasmes nodrošina sociālo attīstību, palīdzot sasniegt konkrētus sociālos mērķus – cilvēka iekļaušanos sabiedrībā un pareizu orientēšanos savā sociālajā apkārtnē (Jurčenko et al., 2008).

Skolas vidē pedagogu, tai skaitā sociālā pedagoga, uzdevums ietver sociālpedagoģisko darbu ar skolēniem, lai palīdzētu pusaudžiem apgūt un pilnveidot dažādas sociālās prasmes un veiksmīgi iekļautos sabiedrībā. Taču ir novērots, ka, lai arī preventīvais darbs notiek, skolā tas reizēm netiek īstenots mērķtiecīgi un efektīvi, līdz ar to netiek sasniegti vēlamie rezultāti, trūkst vienotas pieejas darbam – t.s. komandas darba pieeja. Tāpēc šī pētījuma mērķis ir sociālā pedagoga preventīvā darba modeļa izstrāde pusaudžu sociālo prasmju pilnveidei, fokusējoties uz pusaudžu socializācijas procesu skolā.

Pētījumā izmantotās metodes ir: literatūras analīze, pedagoģiskā novērošana, dokumentu analīze, anketēšana, intervijas un datu matemātiskā apstrāde.

Socializācija un sociālās prasmes pusaudžu vecumā *Socialization and social skills in adolescence*

Sociālās prasmes tiek skaidrotas kā prasmju veids, kas nodrošina sociālo attiecību izveidi ar citiem cilvēkiem, lai sasniegtu konkrētus sociālos mērķus. Sociālās prasmes ir paņēmieni apguves pakāpe, kas ļauj izprast sociālās dzīves būtību, sekmē cilvēka iekļaušanos sabiedrībā un pareizu orientēšanos savā sociālajā apkārtnē (SDTV, 2000, 208). Sociālās prasmes var definēt kā sarežģītu prasmju kopumu, kas veicina veiksmīgu mijiedarbību ar vienaudžiem, vecākiem, skolotājiem un citiem pieaugušajiem (Širina, 2016).

Eiropas Komisijas baltajā grāmatā ir teikts, ka sociālās prasmes nozīmē savstarpējās kontaktēšanās prasmi, t.i., uzvedību darbā, kā arī attiecīgās spējas, kas ļauj uzņemties atbildību, tādās kā prasme sadarboties un strādāt komandā, radoša pieeja darbam un tiekšanās pēc kvalitātes (Plaude I., 2001).

Sociālās prasmes ir ļoti svarīgas – tās ir nepieciešamas katram cilvēkam sociālajā mijiedarbībā. Socializācijā svarīga ir saskarsme, bez tās nav paša socializācijas procesa. Saskarsmes laikā iedarbojas vides un audzināšanas procesi, kā arī notiek sociālo lomu apguve, notiek cilvēka uzvedības izmaiņas, atbilstoši lomai, nostiprinās vēlme veidot savu uzvedību atbilstoši sociālajai lomai. R. Andersone (2004) uzsver, ka, veidojoties bērna attiecībām ar citiem cilvēkiem, tiek apgūtas sociālās prasmes un vide, kurā viņš dzīvo.

Sociālās prasmes dod:

- 1) iespēju katram izmantot savu pieredzi un mācīties vienam no otra;
- 2) pašapziņu, savas vērtības un citu cilvēku kā unikālas vērtības apzināšanos;

- 3) interesi un rūpes vienam par otru un par grupas kopējo darba rezultātu;
- 4) humānas un emocionālas savstarpējas attiecības ar citiem;
- 5) prasmi sadarbības situācijā uzņemties atbildību par sevi un citiem (Andersone, 2004, 29).

Pētnieki H. Gudjons (1998) un S. Omārova (1996) uzsver, ka skola un ģimene kā socializācijas institūti būtiski ietekmē bērna un pusaudža socializāciju jeb iekļaušanos sabiedrībā. S. Omārova (1996) pie socializācijas aģentiem pieskaita arī vienaudžus un masu medijus, kam ir liela ietekme uz pusaudžu sociālās uzvedības veidošanos. Mūsdienās pusaudžus ļoti lielā mēra ietekmē sociālie tīkli, internets un darbošanās mobilajās ierīcēs. IT lietošana un digitālā vide ir pusaudžu sociālā vide, kurā viņi reizēm pat biežāk nekā reālajā dzīvē savstarpēji sazinās un komunicē, atstājot novārtā t.s. “dzīvo saziņu”.

H. Gudjons (Gudjons, 1998) uzsver, ka pēdējos gadu desmitos viedoklis par ģimeni kā vienu no svarīgākajām socializācijas institūtiem ir ievērojami mainījies. Līdzīgi arī S. Omārova uzskata, ka mūsdienās skola vairāk nekā ģimene uzsver to vērtību un normu, uzvedības etalonu un spēju nozīmi, kas būs vajadzīgas jaunajiem cilvēkiem nākotnē – darba vietā un attiecībās ar citiem (Omārova, 1996).

Komandas darbs skolas vidē *Team work in the school environment*

Saskaņā ar sociālā darba speciālistes R. A. Skidmore (ASV) definīciju, komandas darbs ir kopīga cilvēku grupas darbība, kurā katra persona savas intereses un uzskatus pakļauj vienībai un grupas darbības efektivitātei (Skidmore, 1994). Pēc citu speciālistu, piemēram, N. Brilla (Brill, N.), pētījumiem, komanda ir cilvēku grupa, kuriem ir kopīgs mērķis un kas kalpo vienai un tai pašai sabiedrībai, strādājot kopā, nevis atsevišķi (Brill, 1976).

Skolas vidē parasti darbojas atbalsta komanda, kurā ietilpst skolas vadības pārstāvis, sociālais pedagogs, psihologs, skolas medmāsa, logopēds (ja ir), karjeras konsultants (ja ir). Atbalsta komandas galvenais mērķis ir sniegt vispusīgu atbalstu skolēniem, viņu vecākiem un skolas darbiniekiem. Komandas darbam ir daudzas priekšrocības salīdzinājumā ar individuālo darbu, piemēram, komandas izveide novērš t.s. „ierūsēšanu” tradicionālajās metodēs. Komanda veicina savstarpēju atbalstu un rada labvēlīgu klimatu problēmas risināšanai.

Sociālā pedagoga darbība skolā nav iedomājama bez veiksmīga komandas darba. Tas palīdz gūt pilnīgāku informāciju par klientu, apzināt problēmu loku, efektīvāk risināt tās un sasniegt ātrākus un labākus rezultātus. Tā rezultātā izglītības iestādē var notikt veiksmīga sociālpedagoģiskā darbība – preventīvais darbs ar skolēniem un nepieciešamības gadījumā - uzvedības korekcija.

Skolas vidē katrs no pedagoģiskā personāla nav tikai indivīds, savas jomas speciālists, – ir nepieciešama savstarpēja sadarbība vienota mērķa sasniegšanai, tāpēc, lai palīdzētu skolēniem risināt sociālās problēmas un attīstītu pusaudžu sociālās prasmes, skolā vēlams izveidot komandas darba modeli, kas apvienotu gan mācību priekšmetu skolotājus, gan klases audzinātājus, gan atbalsta personālu (sk. 1.att.).

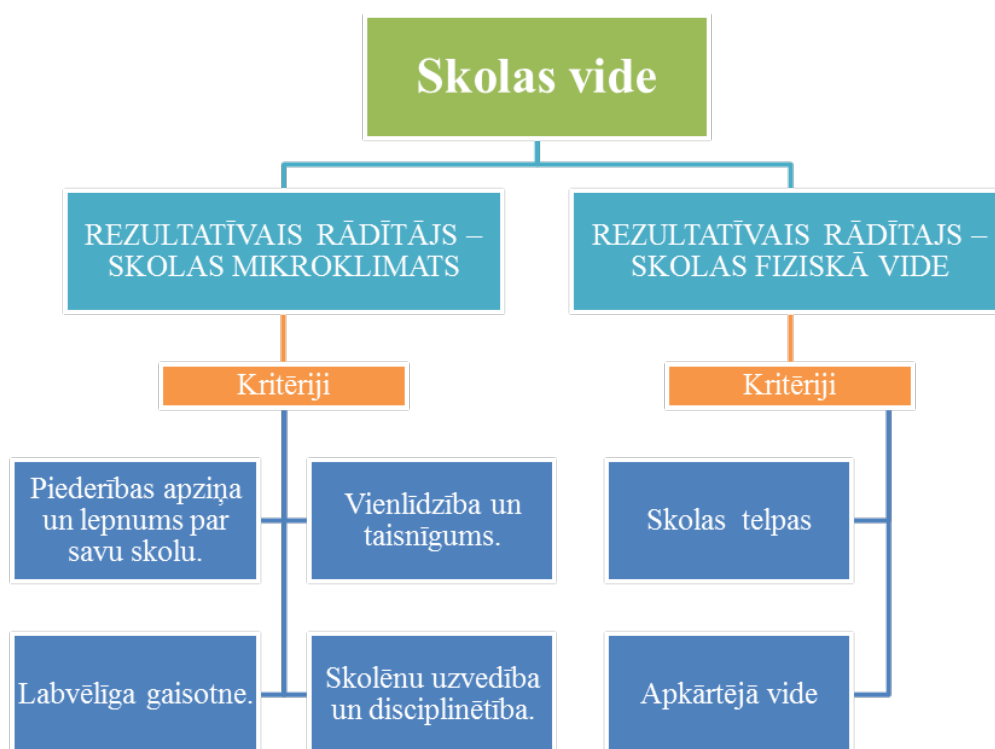
1.attēls. Atbalsta komanda skolā – iesaistītie profesionāļi
Figure 1 Support team at school - professionals involved

Sociālā pedagoga vadībā notiek sadarbība ar klašu audzinātājiem, mācību priekšmetu skolotājiem, tiek organizēti izglītojoši un informatīvi pasākumi skolēnu vecākiem. Sociālajam pedagogam, risinot skolēnu problēmas, ir jāsadarbojas arī ar citiem speciālistiem, piemēram, izglītības psihologu, skolas medmāsu, jābūt sadarbībai ar citām institūcijām – pašvaldības sociālo dienestu, bāriņtiesu, pašvaldības un valsts policiju. Jāsadarbojas ar skolēna ģimeni un draugiem (Vilciņa, 1995). Veiksmīgu un kvalitatīvu pakalpojumu nodrošina komandas darba pieeja.

Pētījuma rezultāti **Results of the study**

Lai izpētītu pusaudžu socializācijas procesu skolā un likumsakarības starp sociālā pedagoga darbu skolā un pusaudžu sociālo prasmju pilnveidei, 2018./2019. m.g. tika veikts pētījums Republikas mēroga pilsētas Valsts ģimnāzijas trīs 7. klasēs; pētījumā bija iesaistītas 74 personas: 69 respondenti – 7. klašu skolēni, viens sociālais pedagogs, viens izglītības psihologs, kā arī trīs 7. klašu audzinātāji.

Izmantojot sociālpedagoģisko novērošanas metodi, tika izpētīta skolas vide – fiziskā vide un skolas mikroklimats (sk. 2.att.). Skolas fiziskā vide ir droša, skolēnu vajadzībām atbilstoša, taču ir nepieciešamas laikmetam atbilstošas pārmaiņas, kuras tiks nodrošinātas, veicot skolas renovāciju turpmākajos gados. Skolas mikroklimats ir pozitīvs – skolēniem ir piederības apziņa un lepnums par savu skolu. Skolēni ar labām sekmēm un panākumiem mācībās ir lepnī pārstāvēt savu skolu pilsētas un valsts mēroga mācību priekšmetu olimpiādēs. Par skolēnu panākumiem var lasīt skolas mājas lapā. Savstarpējās attiecībās kopumā valda līdztiesības princips – savāda un atšķirīgais tiek pieņemts. Klasēs nav novēroti atklāti mobinga draudi, tomēr šim jautājumam preventīvā līmenī ir jāpievērš kā skolēnu, tā arī skolotāju uzmanība. Sociālā vide skolā ir būtisks skolēnu socializāciju ietekmējošs faktors, jo skolā bērni un jaunieši pavada lielāko daļu laika, mācoties un socializējoties ar vienaudžiem un pieaugušajiem.

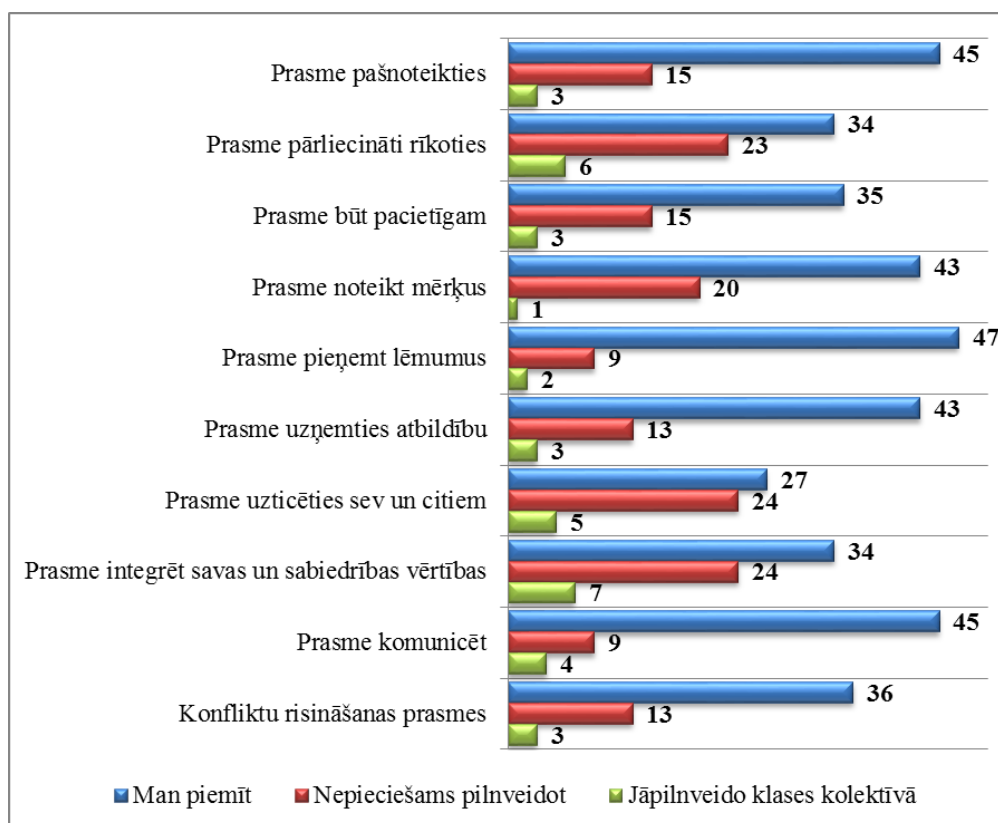

2.attēls. *Skolas vides rezultatīvie rādītāji*
Figure 2 *Resultative indicators of the school environment*

Skolā stundu starpbrīžos ir novērots, ka pusaudži daudz laika pavada, skatoties savas viedierīces (garajos starpbrīžos tas reizēm var būt līdz pat 30 min), līdz ar to tiek kavēta komunikācija ar līdzcilvēkiem. Reizēm ir novērots, ka atsevišķi pusaudži var būt tik ļoti iegrimuši video spēlēs vai darbībās sociālajos tīklos, ka pat nepamana, kas notiek apkārt. Lai labotu šo situāciju, kā alternatīvu garajos starpbrīžos varētu organizēt spēles, dejas un izkustēšanos mūzikas pavadībā vai kādas citas aktivitātes, kuras varētu organizēt, piemēram, skolēnu

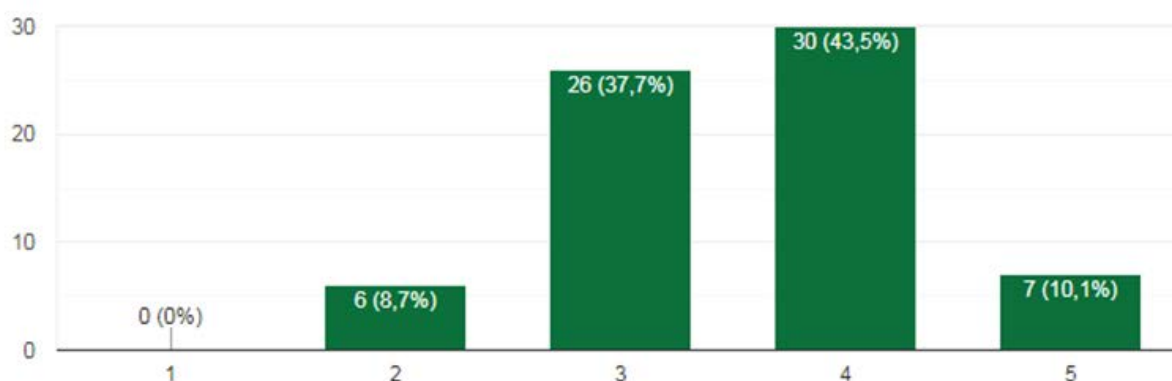
pašpārvaldes aktīvākie skolēni pedagogu uzraudzībā. Viens šāds pasākums profesionāļu vadībā no „Smaidu darbnīcas” (Tukums) tika organizēts šajā mācību gadā 7. klašu skolēniem. Pusaudži garajā starpbrīdī varēja izkustēties un gūt pozitīvas emocijas, kā arī varēja iepazīties ar alternatīvām brīvā laika pavadīšanai.

Analizējot klašu mikroklīmatu, tika secināts, ka ir nepieciešams organizēt grupu nodarbības, lai pilnveidotu skolēnu sociālās prasmes: uzlabotu saskarsmes, komunikācijas un sadarbības prasmes. Jāpilnveido savstarpēja cieņa un empātija. Pusaudžiem jāmacās cieņpilna attieksme citam pret citu, jāmacās ieklausīties otra viedoklī, jāmacās ar cieņu izturēties pret skolotājiem.

3.attēls. Skolēnu pašvērtējums par viņiem piemītošajām sociālajām prasmēm
 Figure 3 Pupils' self-esteem for their social skills

3. attēlā redzams, ka skolēni prot veikt pašanalīzi pēc noteiktiem kritērijiem – skolēniem noteiktas sociālās prasmes jau zināmā mērā piemīt. Piemēram, prasme komunicēt (atzīmējuši 45 skolēni no 69), prasme pieņemt lēmumus (47), prasme noteikt mērķus (43), prasme uzņemties atbildību (43) un prasme pašnoteikties (45). Tomēr sociālās prasmes pusaudžiem ir nepieciešams pilnveidot, īpaši prasmi komunicēt, ieklausīties citos un pieņemt lēmumus konflikta situācijās (sk. 4.att.).

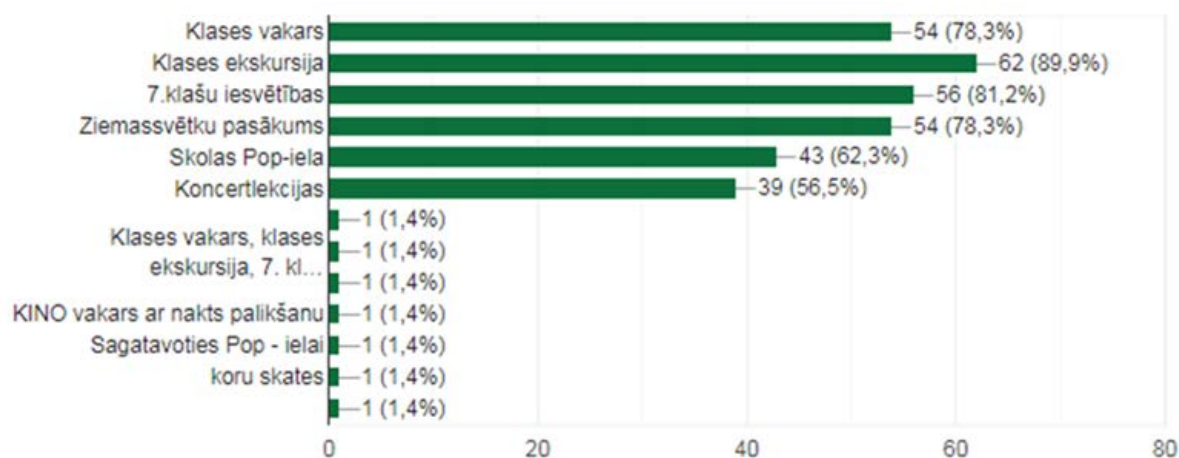

4.attēls. *Skolēniem piemītošā prasme komunicēt un pieņemt lēmumus sarežģītās situācijās*
 Figure 4 *Pupils' ability to communicate and make decisions in difficult situations*

Skolēniem jāmacās ievērot skolā pastāvoša kārtība, jāmacās uzvedība, atbilstoši katrai konkrētai vietai un situācijai.

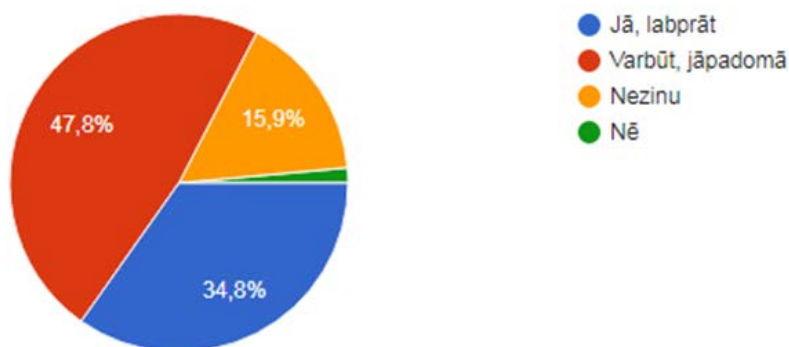
Lai veicinātu un pastiprinātu pozitīvu uzvedību, skolotāji ģimnāzijā cenšas strādāt ar APU (atbalsts pozitīvai uzvedībai) metodi.

Skolas vidē ir daudz ārpusstundu aktivitāšu (5.att.), kas kopumā skolēniem dod iespēju pilnveidot savas sociālās prasmes. Ir dažādi skolas rīkoti pasākumi, klases vakari, klases ekskursijas, viena no 7. klasēm 4 reizes gadā apmeklē koncertlekcijas Rīgā. Visvairāk (62 skolēni) ir apmeklējuši klases ekskursijas, 56 skolēni ir apmeklējuši 7. klašu iesvētības, kas ir skolas rīkots pasākums. Trešajā vietā ierindojas divi pasākumi – skolas Ziemassvētku pasākums un klases vakars (54 skolēni). Skolas rīkotajā atdarināšanas konkursā Pop-iela ir piedalījušies tikai 43 skolēni no visu aptaujāto kopskaita (69). Novērojumi rāda, ka pasākumos nereti vairāk piedalās tieši aktīvākie skolēni. Pasīvākie bieži vien paliek tikai kā novērotāji, līdz ar to viņu sociālās prasmes netiek pietiekami trenētas.

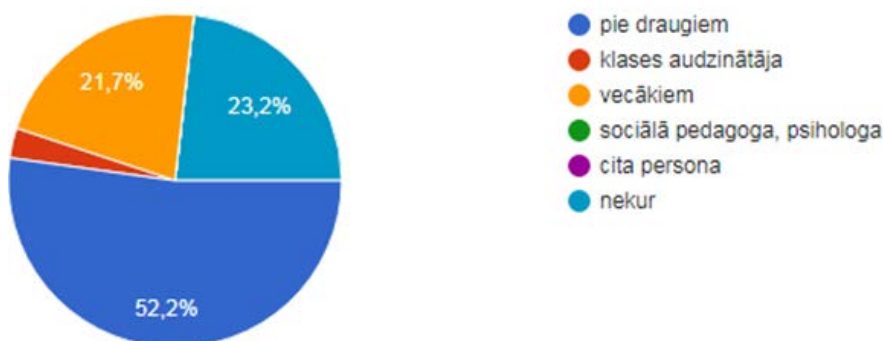
5.attēls. *Pasākumi, kuros skolēni ir iesaistījušies mācību gada laikā*
 Figure 5 *Activities and events in which pupils have engaged during the school year*

Aptauja atklāja, ka skolēni būtu gatavi iesaistīties sociālā pedagoga rīkotās grupu nodarbībās, lai pilnveidotu sociālās prasmes (6.att.). Grupu nodarbības jeb sociālo prasmju treniņnodarbības skolas vidē pusaudžiem būtu kaut kas jauns, tāpēc būtu vajadzīgs laiks, lai spriestu par šādu nodarbību efektivitāti un panāktu pārmaiņas pusaudžu saskarsmē, attieksmēs un uzvedībā. Īpaša uzmanība skolas vidē, sadarbībā ar klašu audzinātājiem, jāpievērš skolēniem ar zemām sociālajām prasmēm ar mērķi tās pilnveidot.

6.attēls. *Skolēnu atsaucība un gatavība piedalīties prasmju treniņgrupās*
 Figure 6 *Students' responsiveness and readiness to participate in skills training groups*

Aptaujas rezultātā tika secināts, ka skolas vidē, klasēs jāveic izglītojošais un skaidrojošais darbs par to, ko tieši skolā dara atbalsta personāls – sociālais pedagogs un psihologs –, jo skolēni šobrīd vairāk uzticas saviem vienaudžiem, pēc tam – vecākiem un klases audzinātājam, taču nemeklē palīdzību pie speciālistiem (7.att.). Iespējams, pusaudžiem līdz šim nav izveidojusies pozitīva pieredze, kā tieši viņiem skolā var palīdzēt sociālais pedagogs un izglītības psihologs. Tāpēc, organizējot grupu nodarbības, skolēniem varētu sniegt praktisku palīdzību. Savukārt klases audzinātāji varētu vairāk sadarboties ar atbalsta personālu, gan uzticot sarežģītas situācijas, gan kopīgi meklējot risinājumus. Mērķtiecīgs preventīvais un izglītojošais darbs ar laiku varētu raisīt uzticību speciālistiem.

7.attēls. *Cilvēki, pie kuriem pusaudži meklē palīdzību sarežģītā situācijā*
 Figure 7 *People with whom teens seek help in difficult situations*

Interviju ar klašu audzinātājiem analīzes rezultātā tika secināts, ka klasēs ir jāpilnveido pusaudžu sadarbības prasmes: pozitīva saskarsme un prasme komunicēt, jāmācās cieņa citam pret citu un pret pieaugušajiem. Pusaudžiem jāpilnveido prasme uz klausīt citam citu un pieņemt atšķirīgos viedokļus, jāmācās apliecināt sevi pozitīvā veidā, jāmācās pieņemt atšķirīgo un jāveido pozitīvs pašvērtējums.

Arī izglītības psihologa novērojumi apstiprina, ka 7. klasēs saskarsme un komunikācija kopumā norit veiksmīgi. Lielākā daļa skolēnu ir veiksmīgi iekļāvušies jaunajos klašu kolektīvos. Taču ir konstatēts, ka skolēniem joprojām ir jāmaucās runāt vienam ar otru, uz klausīt vienam otru, sadzirdēt otru, jāmācās uzticēšanās un sadarbības prasmes. Pusaudžiem jāmaucās savstarpēja cieņa un cieņa pret pedagogiem.

Secinājumi **Conclusions**

1. Skolēniem pusaudžu vecumposmā ir svarīgi mācīties sociālajai videi atbilstošu uzvedību – cieņu citam pret citu un pret pieaugušajiem. Jāmācās efektīva saskarsme un komunikācija.
2. Dokumentu izpēte liecina par to, ka skolā notiek dažādi pasākumi, kuros pusaudži attīsta sociālās prasmes, taču realitātē pasākumos vairāk iesaistās un līdzdarbojas aktīvākie pusaudži, savukārt pasīvākie vairāk ir novērotāji, līdz ar to viņu sociālās prasmes netiek trenētas.
3. Pusaudžu pašvērtējums un sociālā pedagoga novērojumi apstiprina, ka pusaudžu vecumposmā skolēniem sociālās prasmes jau zināmā mērā piemīt, bet tās ir jāturpina pilnveidot, analizējot un modelējot dažādas dzīves situācijas.
4. Sociālais pedagogs un izglītības psihologs veic mērķtiecīgu preventīvo darbu klasēs un nepieciešamības gadījumā – korekcijas darbu, izglīto par atbalsta personāla lomām skolā vidē.
5. Skolā vidē svarīgs ir mērķtiecīgs komandas darbs – sadarbība starp klašu audzinātājiem un atbalsta personālu, lai palīdzētu pusaudžiem pilnveidot sociālās prasmes un nodrošinātu sekmīgu izglītības procesu.
6. Mērķtiecīgai sociālo prasmju pilnveidei skolā sociālais pedagogs piedāvās izglītojamiem sociālo prasmju pilnveides treniņnodarbības, kas ilgtermiņā palīdzēs attīstīt noteiktas prasmes.

Atbalsta komandas speciālisti – sociālais pedagogs un psihologs – ir atvērti sadarbībai ar skolotājiem un klašu audzinātājiem. Ir ļoti svarīgi, lai pedagogi un atbalsta komanda skolā strādātu kā vienots mehānisms, kura centrā ir skolēns, vienotu mērķu sasniegšanai un tiektos uz galveno mērķi – nodrošināt kvalitatīvu izglītības procesu un sniegt nepieciešamo atbalstu izglītojamiem, lai tie iegūtu

vispārējo Valstī obligāti noteikto pamatizglītību un pēc tam turpinātu iegūt vidējo izglītību.

Summary

In research – “Work of social pedagogue in school environment to develop social skills of teenagers” – the author has highlighted the topic of the necessity to improve the social skills of adolescents because nowadays, according to the observations of a social pedagogue and educational psychologist, many teenagers spend a large part of their free time using mobile devices, playing computer games and spending time on social networks. Sometimes they are so involved that they don't see and hear what's going on. In the school environment it has been observed that teenagers' social skills are underdeveloped and need to be improved.

Empirical research is based on literature analysis on the biopsychosocial peculiarities of adolescence – physical attitudes, puberty, psychic peculiarities and socialization with peers. The author has also studied the activities of the social pedagogue in the school environment, emphasizing that the two main areas of his/her activity are the socialist and the educator. The activities of the social pedagogue in the school environment are related to the promotion of social pedagogical work and socialization of teenagers as pupils spend most of their time in the school environment, learning and socializing with peers and adults – teachers and other school staff. An important task of the social pedagogue is to promote the process of individual socialization and to ensure social education activities.

The work of a social pedagogue at school is unthinkable without a successful teamwork. Teamwork allows specialists to get more complete information about customers, identify problems and solve them more effectively. Teamwork is based on having a pupil in the centre and a school support team working for him.

Thesis study was carried in one of the State gymnasiums in Latvia's cities, teenagers of three classes No.7 were involved. The aim of the study is to analyse the process of socialization of teenagers and to find out their current social skills and need to develop certain social skills. The need to develop skills such as the ability to act with confidence, the ability to be patient, the ability to integrate their own and society's values was clarified. Almost 50% of all respondents consider these skills necessary to improve. Thesis study contains observations of class teachers, social pedagogue and educational psychologist. It was found that a purposeful teamwork is important in the school environment – collaboration between class teachers, subject teachers and support staff, social pedagogue and educational psychologists to help teenagers improve their social skills and ensure a successful educational process. A teamwork model and a skill development program need to be developed in order to begin the skills development in the 7th grade of the prenatal school and to continue successfully social skills development until the completion of the secondary school.

Literatūra References

- Andersone, R. (2004). *Pusaudžu sociālo prasmju veidošanās*. Rīga: RaKa.
Brill, N.I. (1976). *Teamwork: Working Together in the Human Services*. Philadelphia: JB Lippincott.
Gudjons, H. (1998). *Pedagoģijas pamatatziņas*. Rīga: Zvaigzne ABC.

- Jurčenko, A., Mežāre, M., Orska, R., & Truskovska, Ž. (2008). *Sociālā pedagoga aktivitātes darbā ar jauniešiem ar zemām un nepietiekamām sociālajām prasmēm*. Rēzekne: Latgales druka.
- Omārova, S. (2001). *Cilvēks dzīvo grupā. Sociālā psiholoģija*. Rīga: Kamene.
- Plaude, I. (2003). *Sociālā pedagogija*. Rīga: RaKa.
- Skidmore, R.A. (1994). *Social Case Work Administration: Dynamic Management on Human Relationship*. USA: Allyn&Bacon.
- Sociālā darba terminoloģijas vārdnīca*. (2000). Rīga: SDSPA Attīstība.
- Širina, A. (2016). *Grupu darba metodes izmantošana skolā*. Rīga: Aisma.